

Հ Ա Ն Դ Է Մ Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ԱՐԴԻ ԵՐԲԱԿԱՑԻՐ ՌՈՒՍԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Շիրակացւոց զլիսաւոր զբաղմունքը՝ մշակութիւնը, և անկէ արդիւնաւորած ցորեանն ու անոր 'ի հաց փոխուելուն կերպը յիշելէն ետքը, հարկաւ կը հետեւէր անոր հետ միացած ու բաղադրուած կերակուրներն ալ յիշատակել, որ կատարուեցաւ արդէն անցողաբար նախընթաց հատուածով. տեսնանք հիմա ցորենէն դուրս մշակած արմուիքն:

Ոչ Շիրակացիք միայն այլ և բոլոր Հայք, տարւոյն գրեթէ չորրորդ մասը խիստ պահեցողութեամբ կ'անցընեն. ուստի ջերմին կերակրոց պէտք կայ, և եղէն ալ դուրս հարկաւոր բան մը՝ կերակուր շինելու 'ի պահոց աւուրս. այս հարկաւորը ձէթն է: Ձէթն՝ ոչ ձիւթապտղոյն ոսկերց պարարիչ իւղն՝ այլ կտաւատի ստամոքսի վրայ բռնացող ծուծն է, զոր կը հանեն տեղացիք՝ իրենց բնական ու բնածին ճարտարութեամբ ճմլելով գերանաց խուրձի մը տակ:

Ձիւթաբեր սերմանց մին միայն ուտելի ձէթ ունի և միւսներն պարզ վառելու և ուրիշ պիտոյից կը գործածուին: Ուտելի է միայն տալիսակ կոչուած կտաւատի ձէթն. իսկ կէյի, աւորիկ կամ աւորիքն ու խարտալն վառելու և ուրիշ բաներու համար են: Աւորի կամ աւորիք անունը 'ի Հայս սկզբնաւորութեան աւանդական պատմութիւն մը պիտի ունենայ անշուշտ, բայց ռամկական աւանդութիւնն բան մը չի յիշեր:

ՊՐԵՍ Գ.

Կաննիւնն ալ քիչ շատ ուտելի ձէթ մը կը հանեն: Ասոնցմէ դուրս կայ կլու, քուչնայ կամ՝ դուչնայ, որոնք մարդկանց ու կենդանեաց հաւասարապէս 'ի պէտս կը գործածուին. նոյն պէս առուոյտն պարզ 'ի պէտս կենդանեաց շատ խնամքով կը մշակուի: Ըսածնիս բոլոր արտերով ցանածներն են, և ոչ այն տեսակ տեսակ բանջարեղէնքն՝ զորս առանին ընտանեկան պարտիզաց մէջ առանձին պիտոյից համար կը մշակեն, կամ առանձին լայնատարած տեղոյ մէջ ցանած բանջարքն 'ի վաճառ:

Այս արմուիք իրենց հատկաց կլուրակութեան պատճառաւ կամնասայլիւ լաւ չեն համարիր մանրել. անոր համար հնարեր են չորրորտանեաց պծեղներով բաժնել հատիկներն իրենց ծալ 'ի ծալ կեղևանքէն: Եր փռեն կտաւատն, ասորին և որ քստ կարգի, և շարք մը եղանց իրարու վրէ կապեալ ու ցուկներ՝ կը չըլնցնեն փռուածին վրայ. և ասով արմուեաց գոյացական հատիկ պարփակող կեղևներն կը ճզմուին և հատիկներն կ'ազատին. իսկ մնացած ցողուն մասն իր մարդոյութեան մէջ մնալով՝ չէնքեր ծածկելու կը գործածուի, և ձևակեան կը կոչուի:

Այսչափս կը բաւէ իրենց զլիսաւոր զբաղմանց և անոր մասանց վրայ. համառօտիւ աչք մ'ալ տանք այն մանր արուեստից կամ լաւագոյն ըսելով զբա-

դանաց որոնք ուղղակի կամ անուղղակի վերաբերութիւն մ'ունին Շիրակացւոց էական արուեստին և իրենց ապրելու կերպին հետ: Յիշելի մանր վերքերաւ կան արուեստից մէջ գլխաւոր տեղին ունի ընդհանուր անասնադարմանութիւնն, և 'ի մասնաւորի կովուց, եղանց, ոչխարաց, ձիոց և գոմէոց դարմանատարութիւնն: Շիրակացւոյն աւանանադարմանութիւնն տեսական մաս չունի, և ոչ զարգացուն դրութեան մը վրայ կայացած է. այլ միակ նպատակն է անասնադարմանութեան իր փոքր շահն և իր պէտքն. այսու հանդերձ տեղւոյն անյաջող դիրքն, ստէպ հանդիպած երաշտութիւնն, կարկըտահարութիւնն, երբեմն ալ մարախաց անխնայ արշաւանքն, կենդանեաց խտից շատութիւնն ու յաճախութիւնն քիչ շատ զՇիրակացին յիրս իրս աչքաբաց, նախահոգակ ու փորձըրեր են: Մայիս ամսէն կը սկսի մտածել անասնոց վրայ գալի ձմեռն. եթէ գեղին չափաւոր սահմանին խոտն չի բաւեր 'ի ճարակ բոլոր գեղացւոց անասնոց ինչուան հոկտեմբեր ու նոյեմբեր ամիս, ևայլաչ կ'ելլեն ամեն գեղացիք մէկ ուրիշ միայն առ այս սահմանեալ գեղ մը, ամենքն մէկտեղ իրենց բոլոր կենդանեաց բաց 'ի լծելի եղանց և 'ի կիծելի մի կամ երկու կովէ. ընտանեաց կէսն ալ հօն կ'երթայ 'ի պահապան, ուր վեր 'ի վերոյ ամառնային տուններ չի նսած կան. հօն կը պատրաստուի վաճառելի և ուտելի կարագն, պանիրն, ուսերն. հօն կենդանիներն կը ծնանին, կ'աճին, կը մեծնան և կը յղենան 'ի ծնունդ: Սեռստոսին կը գուշակէ Շիրակացին թէ իր ամբարած ու ամբարելի խոտովն ու դարմանովն (յարդովն) կրնայ եթէ ոչ պահել կենդանիները երկայն ձմեռան մէջ. որ եթէ բաւական չէ, չոռի և իրեան գաւառաց կողմերն՝ որոնք խոտաւետ են և կարճ ու մեղմ ձմեռ մ'ունին, քաւտ կոչ տալ իր կենդանիները, որ է ըսել վարձով կ'ապրեցնէ զանոնք 'ի սովէ:

Գեղացւոց խնամոց անդրանիկ վա-

յելողն կողմն է, հիմն միանգամայն և հաստատութիւն անոնց հարստութեանը ու բարօրութեան. որովհետեւ աղբիւր է այն ամենայն բարեաց՝ որով գիւղական կեանքն կ'երջանկանայ: Միշտ տնածին կով կ'ախորժին ունեւալ. ստերվ կովն շատ անգամ 'ի պատուհաս՝ եզան պաշտօն կը կատարէ թէ որ շուտով սպանդանոց չի դրկուի. իսկ բազմածին կովերն լծոյն ծանրութենէն բոլորովին ազատ՝ իրենց պաշտօնին օգտաւէտութեան ու աղնուութեան համար տեսակ տեսակ վայելքներ ունին, որոնք բազմափորձ տանտիկնոջ ձեռքէն կը բղխեն սովորաբար: Ծանրանալու ժամանակն սեպտեմբեր ամիսն է՝ ընտելեան և առաւելապէս Շիրակայ աղքատ միջոցն. ուստի փորձ տանտիկինն առաւօտը արածելու երթալէն առաջ և երիկոյն դառնալէն վերջը՝ խաշած քուշնայով և ուրիշ անասնաւունդ կերակուրներով կը պարարէ ճանրուել կալի. նոյն խորակաց կ'արժա նաւորի նաև յետ ծնանելոյ՝ որպէս զի առատ կաթ տայ: Առատակաթն կովերն սակաւաթիւ են. սակաւ է կաթներին՝ բայց եղոտ ու պարարտ քան զկաթնառատ կարծուած կովերու: Երախառն կաթն, կովուն ինչպէս ամեն նորածին կենդանեաց նախկին կաթն խեղ կը կուչուի, ուսկից կը չինեն դալ:

Շատ հարուստ գեղացին հազիւ առաւելն 30 կով կրնայ պահել, միջինն 15, 10, 7, 6 և աղքատն 4, 2, 1: Իւրաքանչիւր որ իրեններուն կաթն վայելելով հանգերձ կարագ ու պանիր ալ կը չինէ: Բայց որովհետև մէկ երկու կովու կաթով պանիր չի չինուիր, կանայք գիւտ մը մտածած են կամ յաւանդութենէ սորված: 5, 6 և ինչուան 20 տուն կը միաբանին և 19 տունը կարգաւ և չափով կու տան քսաներորդ տան այսչափ ժամանակի համար կաթն. որուն չափը թէ տանողն և թէ առնողն կը նշանով և յետոյ կաթն կը դառնայ հաշուով առ փոխատուս ըստ ժամանակին, քսաներորդէն ինչուան առաջ ներորդն. և աշունն վրայ հասնելով

հանդիսին վախճան կ'ըլլայ: Թէ պանիր չինած միջոցն և թէ ազատ ատեն եղ կը շինեն: Կաթնն աղէկ մը կ'եփեն և կրակին վրայէն յետ քաշած քիչ մը կը հովացրնեն. ապա տեսակ մը մակար, գոլ մէջը խառնելով՝ մածուն կը շինեն. և մասնաւոր ձևով շինած հողէ կամ փայտէ կարասի մէջ կը վաթեն որ ձնոյմ կամ խնոցի կը կոչուի, որուն բերանը հարեւու ժամանակն՝ անասնոց չարնէկ կոչուած փորուն մաշկով կը գոցեն. փղբրիկ ծակ մ'ալ կը կրէ ալ կողմին վըրայ, ուսկից խնոցաւաքն պզտիկ փայտով եզին 'ի թանէն բաժնուիլն կ'ուզէ իմանալ և թնկալ կ'անուանի, որ տարբեր է թուսկալէն, որ բունն մէջ թուղած հաւկիթն է, որպէս զի գրգիռը լլայ հաւուն հօն ամբլու: Ելած եղն կարագն է, որ գեռ մաքրուելու կարօտութիւն ունի, որպէս զի արդար ելը լլայ, ինչպէս կ'ընեն տեղացիք. և այս մաքրութիւնն կը կատարուի հալելով զկարագն մեծամեծ կաթսաներով և հանելով անոր միջէն աւելորդ պարարտութիւնները:

Իրաւ այսպիսի խնամք կ'ըլլուի կուսն իր հաստատուն շահաբերութեան համար, բայց էական խնամքն մոռցուած է բոլորովին. որ է բսել կովուց և հետևաբար եղանց տեսակն լաւցընելու կամ գոնէ վատթարացնելու վտանգէն խայրսելու խնամքն: Կովերն փորը, փոխտ են, ինչպէս իրենցմէ ծնած որթերն ալ. և որ աւելի չարն է, շատ անգամ թոքախտութեամբ վարակեալ կողմ իրեն նման որթուց յաջորդութիւնը կը շարունակէ 'ի փնաս ոչ միայն միաբնակ կենդանեաց, այլ և անոնց կաթն ուտող բանաւորաց:

Կովուն նախկին երեսայրիքն անաւան որթեր ծնանելն է, որթեր՝ որ Շիրակացի երկրագործին թէ ու թիկունք են, և կովէն վերջը երկրորդ շահուց դուռն: Որձ որթը երկամեայ, եռամեայ, կը մալեն ու լծոյն կը վարժեցընեն, ապա թէ ոչ կը բթանայ ու անվարժ կ'ըլլայ բոլորովին: Շիրակացւոյն եզներն ընդհանուր եւրոպական եզանց

գեղեցիկութիւնն, ամուր կազմուածքն թերևս և ուժն չունին. բայց այնպիսի դժուարին հանգամանաց մէջ ունեցած սովորութեամբն, ժրութեամբն ու տաժանելի կենդան գրեթէ անոնց զուգակիռ ու յարգի են. և կրնանք բսել որ եթէ եւրոպական եզինք նոյն հանգամանաց մէջ լլային, պիտի չկարենային ծառայել Շիրակացի երկրագործին այնպէս՝ ինչպէս կը ծառայեն այն փորրիկ, վախտ և 'ի բազում վաստակոց տաժանեալ դանդաղաբայլ վաստակաւորքն:

Երկրագործին մեծ հոգերէն մէկն ալ է ութամեայ գլթութեան արժանի տաժանութիւնը մեղմել և պսակել քառամեայ վայելից հանգստեամբ: Ձմեռնամութիւն կը պատրաստեն կերպ կերպ գիրացուցիչ անասնադնունդ խորակներ, որոց առաջինը կոչարուն է: Կտաւատէն և անոր ամեն տեսակէն ձէթը քամելէն ետքը՝ մնացած չէն (ճիպրէ) ուռակերտ լայնայատակ կողովներու մէջ ճնշիչ գերանաց տակ մեծամեծ կարկանդակներու ձև առած՝ կենդանեաց ախորժահամ ու պարարող կերակուր կը փոխուի, և աւելի եզանց, կովուց և գոմոց. որ եթէ առուոյտի կամ գունայի հետ խառնած լլայ՝ ևս առաւել օգտակար կ'ըլլայ. բայց սովորաբար գիւրին չէ միշտ առուոյտով և գունայով խառնելը, ուստի յարգով կամ ըստ տեղւոյն բարբառոյդ դարմաննով կու տան, որ աննման արդի գործիքներէն ելած յարդին՝ կամին ալիւրաձև մանրած ցորենի ցողունն է: Եւ այսպէս վեցամեայ մի և նոյն չարատանջ և ամենավտիտ եզն մօտ դարնա՝ նամութիւն իր մարդն մէջ առիւծ կը դառնայ, մորթին հին մազն ձգած և նորաբողբով մազերով դարդարուած, լծընկէց ու վայրենի:

Եւրոպական ձիարչաւ, կառարչաւ ու նաւարչաւ հանդիսից նման հանդէս մ'է Շիրակացւոյն զարնանամութիւն վեց ամիս ախոռ փակուած եզանց ու գոմ չոց արձակուրդն և զանոնք 'ի լուծ կրթելու փորձն. անանկ որ ամիս

մը պէտք է եղ մը 'ի լուծ վարժելու հա-
մար: Որչափ որ երկարատեւ ձմեռուան
մէջ Շիրակացի երկրագործն գրեթէ իր
բերնէն կտրած կերակրովն կը պարարէ
իր վաստակակիցները, նոյնչափ ալ իր
տգիտութեամբն ու մասնական խնամ-
քովն անոնց ամենազգի ծանր ու մա-
հացու ակտից կամ առիթ կ'ըլլայ կամ
անկարող՝ հիմամբ դիմացն առնելու:
Վասն զի գարնան՝ չէ գիտելի ստուգել-
թէ 'ի վնասակար խոտոց կամ թէ յայլ
ինչ պատճառէ՝ փոխադրական հիւան-
դութիւն մը կը ծաւալի 'ի կենդանիս,
աւելի կովուց ու եզանց մէջ, գոմոց քիչ
անգամ, ձիոց ու ոչխարաց ոչ բնաւ, որ
տապալիս կ'ըսուի: Չարաչար կը վիրա-
ւորուին կենդանւոյն պճեղուկն ու բե-
րանն, և անկարող կ'ըլլայ թէ ուտելու
և թէ չարժելու, որուն սովորական գեղն
կպրածիւթն համարուած է: — Ուրիշ
չարչարանաց աղբիւր մ'ալ անասնոց
համար երկայն ճամբորդութիւնքն են:
Շիրակէն ինչուան Տիխիս, Սխլցիս և
Երեան երթալն արգէն երկրագործու-
թեամբ տաժանեալ եղներով ու քարուտ
սաստիկ դարուփոս ճամբաներով, ձո-
րաշատ ու լեռնաշատ դարձուածներով
տեղացւոյն խիստ կարօտութեան ու չու-
հասիրութեան յայտնի ցոյց մ'է. և երա-
նի թէ կարենար հասնել միշտ նպատա-
կին, այլ 'ի հակառակէն յաճախ մեծա-
մեծ տուժիւք ալ կը լըննայ ճամբան, զո-
ղոց յանձնելով ոչ միայն զկենդանիս
այլ և շահած ստակն ալ, երբեմն ալ
զանձինս 'ի մահ ազդի ազդի. ասկէ
տասը տարի կամ փոքր մի ևս աւելի
առաջ՝ գեղի մը ծաղիկ հասակին մեծ
մասն կենդանեօք ու ստակովն գերեզ-
մանազուրկ՝ կուր գետին գազանու-
թեան կերակուր եղաւ:

Որդէն չարատանջ լծոյն զարնուած
քէն վիրաւորուած խեղճ անասնոց
վզերն՝ նորէն անխիղճ լծոյն ծանրա-
բեռնութեան տակ խոնարհեցնելով
պարանոցն՝ ճամբայ կ'ըլլայ: Գուշակե-
լու է թէ ինչ կը կրէ անբարբառ վա-
տակաւորն. և սակայն համբերատար
խիստ ցաւոցն ու վշտոց՝ զորս չի կրնար

բացատրել, կը համակրի աստուածային
անիծանաց առ մարդն թէ՛ քրտամք և
րեսաց քոց կերիցես զնաց քո:

Տեղւոյն գրից համամատ ստիպուելով
երկրագործին համավաստակ ընկերն
քարոտ ձորեր ու լեռներ չափել, ու չա-
րատանջ լլկիալ 'ի նոր բռնուած տա-
պախէն՝ կ'աննչանայ ողորմելին 'ի
վաստակս. ողջ եղինք անգամ և գո-
մէջք՝ լերանց ու բլրոց գլուխն ելլելու
համար իրենց հեռաձիգ բռնաւորեալ
սայլովն՝ անխնայ զոհ կ'ըլլան, սայլին
չէնքէն և զայն բռնաւորելոյ կերպին
ձախորդութեամբ: Վասն զի խոտն և
որայն սայլին միայ բառնայն ամենուն
գործը չէ. յաճախ սայլին յետակողմն
ծանրաբեռնելով՝ ենթակայ կ'ըլլայ զը-
խոյն կողմէն վեր բարձրանալու. և թէ
որ լեռ կամ բլուր ելլալու ատեն չը
զգուշանան ծանրոց դնելու կամ կենա-
լու եղանց լծոյն վրայ, սայլին գլուխն
վեր կ'ըլլայ, և եղներն ալ վեր հանելով
կը խեղդին՝ թէ որ ճարպկութեամբ
չխցուին սամիք ու սամեթիւք և աղա-
տին: — Եւ որովհետեւ դժուար կը յա-
ջողին տնածին եզներն ունենալու, ստի-
պուած են կամ որթիկներն առնելու
մեծցնելու կամ եզներ, էջնավաճառքն
են քարաքեռաւ կամ քերեքիւմ կոչուած
թուրքերն. որոնք լոռի գաւառին կող-
մերն աղէկ խոտաշատ դաշտերու մէջ
կը սնուցանեն կովուց ու արջառոց բաղ-
մութիւն մը, որոնցմէ ծնած ու մեծ-
ցած որթերն կը ծախուին չրջակայ գա-
ւառացի մէջ. թէպէտ զասոնք 'ի լուծ
վարժելու համար քիչ չափ կորուստներ
կ'ըլլան՝ որովհետեւ վայրենի են, բայց
ապա ընտիր եզներ կ'ըլլան:

Իւրաքանչիւր գեղն իր սահմանն ու-
նի. մի և նոյն գիւղական սահմանա-
փակ երկրին մէջ թէ արտորայք կան և
թէ կովուց, ոչխարաց ու բոլոր կենդա-
նեաց միանգամայն արածելու տեղեր:
Գիւղական մ'օտար գիւղի սահմանին
մէջ չի կրնար արօտի հանել իր կենդա-
նիքը, որուն համար դիւղ գիւղի հետ
կոխ ալ կ'ըլլայ երբեմն:

Ներեալ է ամենայն ումեք՝ մասնաւոր

ինամաց, հիւանդութեանց ու աւելի շահարեութեան պատճառանգը կովկասէն նախընտրեալ բաժնել իր սեփական կովերը ու զատ արածել, միշտ նախորդին սակն վճարելով ըստ օրինաց, որուն յանձնուած է գիւղին բոլոր նախիրն արածելու հոգն մայիսէն ինչուան հոկտեմբեր ամիս, եւ այս անխախտ սովորութեան յայտնի նշան է հոկտեմբեր ու նոյեմբեր ամսոց անուան փոփոխութիւնն, զորս ռամիկն նախընտրող և ոյրքող կը կուէ, որովհետեւ այն ամսոց մէջ կը լըննայ նախորդի և որթարածի պաշտօնն, Հակառակաւ սովորութիւն չէ և ոչ ալ ներելի ամառը իւրաքանչիւրն իր ոչխարը արածել. այլ ամբողջ գիւղի մը հօտն՝ որ առ նուազն 2000 ոչխարէ կը բաղկանայ, կը յանձնուի հովուի մը կամ հովուաց, որոնք սովորաբար փութը են երբեմն ալ Հայ, 200 ոչխարի տէրն կարող է տաւանձին հօտ կազմել ու հովու ունենալ: Ոչխարքն դանկաւորք են, և 12 ոչխարի տէրն 4 ալ այժմ կ'ունենայ. բայց համեմատաբար ոչխարն միշտ շատ է, և այժմ մեծ յարգ մը չունի:

Կան մեծամեծ այժմեր ների կոչուած իրենց պաշտօնէն. վասն զի միշտ հօտին կարապետ և առաջնորդ են. անոր համար գիշերները հովին ապահովութեան համար զանիկա թիւին կը կապէ՝ որպէս զի յանկարծ չխրտի ու դուրս չելլայ՝ ոչխարի հօտն իրեն ետեւէն տողելով. երբեմն ալ եթէ բեռնակիր էլ մը չունենայ հովին՝ անով կը բաւակալանայ, վասն զի բեռնակրութեան ալ ընդունակ է. երկայն, գետին աւելոյ մագեր ունի, ընդհանրապէս սպիտակափայլ և ծամածուռ սրածայր եղջերիկներ: Հովին ամեն մասամբ զարմանիչ է ոչխարաց, բժիշկ, կթող, կտրող. բայց որովհետեւ կարելի չէ որ մէկ երկու հովու կարենան ամեն ոչխարատէր գիւղացու տան մէջ նոյն պաշտօնը կատարել, անոր համար գլխաւորի տունը կը կենայ և միւս մասնակից գիւղացւոց միայն բժիշկութիւն կ'ընէ. անոնց ոչխարներու թիւն ու նշանն պիտի գիտ

նայ, և նշանին սովորաբար խարումն է կամ հատումն ականջաց, կ'ենթադրուի այլ և այլ օրինակաւ: Հովին ունի ուրիշ օգնական մը գաննարած՝ որ տռաժոյ կոչուի ըստ փրդաց բարբառոյ: Գառն ու մաքին առանձին կ'արածեն ինչուան ժամանակ մը, և յետոյ կը խառնեն միատեղ:

Հովուին ապրուստն, հագուստն բարձրնչխար տիրոջ տունէն է: Զգեստուց մէջ էականը կոշիկայն է, որ թաղիքէ շինուած պճղաւոր հաստ հագուստ մ'է վեղարով. և սահմանեալ է պատրաստելու զհովին ոչ միայն յանձրէ և ի ցրտոյ, այլ և ի մեծապանգուած կարկրէ. թէ որ մօտաւոր սյրի մը մէջ չկարենայ ապաւինիլ իր հօտին. և այդ զգեստը կը ծառայեցնէ նաև ի բրնանկողին: Ունի ծախակողմենալ վըրայ ունելիքներ, յորս կը յեցընէ հովին իր բիրը (կոպալ) ու բարակ վարդը, որոնց առ իրեարս բախմամբ հօտն կը յորդորի առաջ կամ յետ գնալ ծախ կամ յաջ: Հովին ունի տխուր նուագող փող մ'ալ, որուն ձայնը ոչ միայն բանաւորաց հոգած սիրտը տխրութենէ ի տխրութիւն հանելով կը մխիթարէ հակառակօք, այլ և զանբան ոչխարսն կը զարթուցանէ ի յիշատակ յարձակման գայլոց. անոր համար փող չալեն ի մութ գիշերի ու մառախլապատ օրեր, և հեռաւորագոյն անգամ ոչխարն ի ձայն փողոյ՝ ճեպով կը դիմէ առ հովին, և նեղուելով կը մտնայ ի հօտն:

Հովուին պաշտօնն կը սկըսի մարտին և կը լըննայ սեպտեմբերի սկիզբը, և ապա կը սկըսին շնանային հովուք, Հովին անհետք կորսուած ոչխարին պատասխանատու է. անոր համար պարտաւորեալ է յանգէտս իւր գիլէն փաշտաւ (գայլէն փարատեալ) ոչխարին գոնէ փաքրիկ մէկ մասը բերել առ տէրն: Հովուաց համբայ ելլելէն առաջ մեծահանգէս արարողութիւն մը կը կատարուի օգոստոսի 15 ին Վերափոխման տօնին օրը: Ամեն մարդ տրչափ մաքի, գառն, խոյ (խոյ), քոխլի (տա-

րեկան արու ոչխարներ մալեալ կամ ոչ) ունի, մաքուր կը լուսնայ գետին մէջ, որուն տիանցը վրայ կը թափին բոլոր գիւղականք՝ զարդարուն, զուարթ տնգինի գուարթութեամբ ու լիասեղան: Կարգաւ լուսնայէն ետքը՝ հովուին պարտքն է ոչխարաց բուրգն կը արել:

Յետ հանդիսին՝ հովուին վարձքը վճարելու կարգն կու գայ, որ է 10 ոչխարին մին, բայց ոչ իր ընտրածն: Հօտն 'ի հասարակ աւուր գեղը կը դառնայ. և ամին ոչխար վարժ ըլլալով՝ մէկէն իր տիրոջը տունը կ'երթայ, և կ'իծուելով՝ կը տարուի դարձեալ 'ի ժողովարանն, ուսկից հովուին իր հանգիստն առած՝ նորէն յարօտ կը հանէ: Երբեմն 'ի հակառակէն գեղացի կ'իծող կանայք կ'երթան առ հօտն 'ի դաշտ և աւելի լերանց գլուխներ, ուր են սովորաբար ոչխարաց ամառանային դիշերթիկայ փարախներն. և հօն նստած կարգաւ նեղ անցքի մը դիմաց, և ոչխարաց խումբն ետեւին ձգած, անոնք վարժ ետեւէ ետեւ կը շարունակ իծողաց գիւմաց. բաւական է որ միտ դնէ իւրաքանչիւր ոք իր ոչխարաց նշանին և վրիպակաւ այլոց ոչխարը իւրը կարծելով չի կ'իծէ: Կ'իծելէն ետքը դառնեն կ'արձրկեն առ մարս՝ որպէս զի միացած Պաթն ծծեն, և յայնժամ՝ նոր տեսարան մը կը բացուի առջինս. բազմութիւնք գառանց աղաղակաւ կը խառնին ոչխարաց խմբին մէջ. և երկու կողման աղետար թառաշն 'ի սէր և 'ի խնդիր մօր և զաւկին՝ ակնմ կը խաղնէ. ինչուն որ ամեն մէկը իր բնիկ ծնունդն ու ծնողը գտնայ ու հանդարտին 'ի քաղցը դգուանա իրերաց, մին լզելով՝ միւսն ծծելով: Յետոյ կ'անշտարին նոյն բառայմամբ, և խիստ դժուարութեամբ կ'երթան կամ կը տարուին իրերաց հեռու. իսկ կանայք պարարտակաթն դաշտուրանաւ լի տուն կը դառնան:

Բայց ահա այնչափ խնամոց վայելող հօտն և բազում բարեաց աղբիւրն՝ յանկարծ գիշերուան մը մէջ 'ի գայլոց ցրուեալ աստ և անդ, կէսը կ'երակուր

կ'ըլլայ անոնց անյապ կսկորդին, միւս կէսը ցիրուցան կը կորսուի, և եթէ մնայ բան մը, այն ալ 'ի շնորհս դիպաց կը մնայ: Կը պատահի դարձեալ որ մայրս ումայն արածած խոտէն լուծուին կ'ունենայ, որ և ամառն անուամբ մնայիւ կոչուի. և եթէ խնամք չտարուի այլոց նիւթերով՝ չարաշար կը վիրաւորուի դամին, մինչև հոտիլ ու սրգնտիլ, և ոչխարն կը մեռնի:

Հայոց խաշնագարմանութեան քիչ՝ բայց ձիագարմանութեան կամ աւելի ձիասիրութեան վկայքն 'ի հնոց շատ են. և արդի բուն իսկ հայկական հօդին վրայ բնակողաց առ այս միտումն՝ հին հայկական ձիասէր միտման կենդանի վկայ ու մանրանկար կրնայ սեպուիլ: Գոնէ արդի Շիրակացիք աւելի կը սիրեն ձին վայելել քան թէ օգուտ քաղել անկէ: Շատերն միշտ խլուրախ մը կը պահեն, և անկէ քուռակ ունենալուն չունենալուն փոխ չեն ընեն, բաւական է որ ձիարչաւի միջոց, հեռու հարսնածու երթալու ատեն, և որ և ինչ հանդիսաւոր տեղ՝ քաջնթացիկ ու գեղաւոր փայլել ընկեր ձիոց մէջ: Բայց քան զամեն կենդանիս ձիոց տեսակն լաւցընելու խնամքն շատ է: Հասարակ ու ծերացած ձիերն կը ծախուին. չարխաւարաց ² և ուրիշ վաճառական մարդկանց: Արու ձի ալ կը պահուի ամենայն խնամքով. որ գուրս հանելու ատեն, 'ի բով ձգած ցորենի հատիկի պէս արագ արագ ու թիրաժիր կը խայտայ ու կը խաղայ իր ձիասէր հօր վարիչ և ուղղիչ վերելեակ երիտասարդան. որ ձիոյն արագաշարժութեան ու ժրութեան ոգի ու կենդանութիւն է. և անոր ամենեւոր ընթացից ատենն իսկ՝ երազալի թըռչնոյ պէս կը խոյանայ 'ի վայր մինչև 'ի գետին, և կը սրանայ 'ի վեր մինչև 'ի

¹ Խորի բուն թերեւս գրառաւ խաղերին ըլլայ, որովհետեւ ընդհանուր ամեն կենդանաց էգն աւելի անզուրկ է:

² Զաւաթու կոչուին հեռուէն բերած պտուղ ծախողներն. որոնք ձիով Երևանէն և ուրիշ տեղերէն կ'երթան կը բերեն:

Թժամըն երկու կողմանէ ալ անխտիր, և ձրիմա կամ ձիկնա խողին մէջ ամե- նիկն անհարուածելի կը մնայ: Վասն զի ոտիւին հարուած կշեբու առնն քաջ ձիաւարն քաջ ձիոյն՝ արագապէս կը պատռապարի 'ի ներքոյ նորա: Դեռ զձիս 'ի կառս լծելու փորձն գեղացւոց մէջ մտած չէ, և ձին ինչպէս ուրիշ ա- մեն կենդանիք՝ ձմեռը միայն փակուած կը կենան արտուի մէջ, ամառը ազատ կոյովս նախրին հետ առաւօտէ մինչև ցերեկոյ յարօտ կ'երթան, 'ի բաց ա-ռեալ որձ պահճու ձիերն՝ որոնք միշտ ներսը մնալնուն պատճառաւ ախոռի մի կը կոշտին: Չիերն ալ հիւանդու- ձիւններ ունին, որոնց բժիշկն իւրաքան- չիւր գեղացւոց բնական լոյսն ու փորձն է:

Ռուսիոյ Շիրակ գաւառն գոմէջ պահելու շատ յարմար է. սակայն կարելոյ հարկ մը կը ստիպէ շատերն ոչ միայն լծելու համար գոմէջ ունենալ, այլ և վատաւան պահելու, որ էջ գոմէջին սեւ լիտակաւուած է ռամակն մէջ՝ պարծեալ եգանց ուժոյն կորոյ երկրի գարծեալու

անբաւականութիւնն կարեւոր բրած է գումշը : Ինչ որ գեղատաշտմանութեան նկատմամբ ըսինք, նոյնը կ'ըսենք ե գումշոց համար ալ, այսու միայն զանազանութեամբ՝ որ եղն ջրով մաքրութեան շատ կարօտութիւն չունի, իսկ գումշն գոնէ ձմեռն ամիսը միտնգամ պէտք է լուանալ սապոն ջրով, միշտ սանտրել ու խաշաւել ¹ ե կտաւատի ձիթով օծել, որպէս զի կնիդանի չգոյնատայ : Իսկ ամառն թէպէտ ինքնին ջրասէր ու տըղմասէր է, սակայն գոնէ երկու ամիս միանգամ նորէն մաքրուելու պէտք ունի : Մատակին կաթն, կարագն ու սերն շատ յարգի են . անհաւատալի թերեւս չգիտողաց ե չտեսից, սակայն մատակի կաթն, սերը ու եղն թեթեւ է ու քմապարար քան զկովուն ու զգլխաւորին : Գոմշոյ միւս սնորդի բայց տխորժահամ է . կաշին թանկագինն ու եղլիւրքն կարեւոր 'ի գործածութիւն տեղացւոց :

1 ՏՃ. գալաւ. գործի երկաթի՝ կենդանիներ քերելու համար, զոր հայք խալառ կոչեն, անկէ ելած է բոյն խալաւէ:

Կը շարունակուի:

9

Իմ աչաց լոյս, իմ նազելի,
 Իմ գեղեցիկ լոյս սիրելի,
 Լիցուք ընդ քեզ 'ի մի հոգի. Պրօ՛, պրօ՛,
 (պրօ՛.
 Դիցուք 'ի բաց զառիթ չարի:

Միրով սրտի յօժարեացուք,
Յերկոտուլթեանց հեռի լիցուք,
Հոգւով մարմնով ուրախացուք,
Եւ անցուցուք զօրս 'ի բարի:

**Ո՛ւր են նախնիքն մեր որ անցին.
Չեն 'ի միջի ոչ երեւին,
Գնացին 'ի բաց և զմեզ նային.
Սր մի և մեզ երթայ պիտի:**

Հիստեալ աւուրք կենաց մերոց
Զեա հովանի անցանելոց,
Ըստ սաղմոսին սրբոց երգոյ՝
Լուծեալ դրնիմք 'ի տապանիւ:

**Քանդի չափով են մեր աւուրք
Եթէ դժուարք և եթէ դիւրք,
Եթէ սահաւք և եթէ բիւրք,
Համայն եզրի և դադարի:**

Խսկ յապայգ որ գալոց է
 Չեմք խեղամուտ թէ ընդ որոց է.
 Վասն այնորիկ հոգալոց է
 Զի 'ի բարին գալ կատարի:

Արդ ձեզ ասեմ ինձ լրսեցէք,
Բզսիրտրս ձեր սիրով լրցէք.